VATANPARVARLIK DISKURSIGA OID LEKSIK QATLAMNING LINGVISTIK TAHLILI
(“To‘maris” va “Shiroq” afsonalari misolida)

Murodova Firuza Jalolovna,
ChDPU katta o‘qituvchisi,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada vatanparvarlik nutqi fenomeni lingvistik va sotsiopragmatik nuqtai nazardan kompleks tarzda tadqiq etiladi. Xususan, vatanparvarlik nutqining mazmun-mohiyati, uning kommunikativ vazifalari, semantik-pragmatik xususiyatlari hamda milliy ong va ijtimoiy tafakkur bilan uzviy bog‘liqligi ilmiy asosda yoritiladi. Xususan, “To‘maris” va “Shiroq” afsonalarida mazkur nutq turining o‘ziga xos leksik-semantik qatlamlari, ekspressivlik va ta’sirchanlikni ta’minlovchi til vositalari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy-siyosiy nutq, vatanparvarlik nutqi, nutq madaniyati, leksika, jangovarlik.

Vatanparvarlik nutqi tilshunoslikda muhim sotsiolingvistik va lingvokulturologik hodisa sifatida qaralib, u milliy ong, tarixiy xotira hamda ijtimoiy qadriyatlar tizimi bilan uzviy bog‘liq holda shakllanadi. Mazkur nutq turi jamiyat a’zolarida vatan, erkinlik, sadoqat va fidoyilik kabi konseptlarni ifodalash va mustahkamlashda muhim kommunikativ vosita vazifasini bajaradi. Shu bois vatanparvarlik nutqining leksik-semantik hamda funksional xususiyatlarini ilmiy asosda o‘rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Xalqning ma’naviy-axloqiy qiyofasini belgilovchi muhim omillardan biri sifatida vatanparvarlik qadimdan ijtimoiy ongning ajralmas tarkibiy qismi bo‘lib kelgan. Vatanga muhabbat, uni asrab-avaylash va himoya qilishga tayyorlik kabi fazilatlar millatning tarixiy taraqqiyoti jarayonida shakllanib, avloddan avlodga o‘tib kelayotgan barqaror qadriyat sifatida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan, vatanparvarlik nafaqat axloqiy tushuncha, balki muayyan lingvokulturologik mazmunga ega bo‘lgan ijtimoiy fenomen sifatida ham e’tirof etiladi.

Tarixiy manbalar va xalq og‘zaki ijodi namunalariga murojaat qilinadigan bo‘lsa, yurtimiz hududining qadimdan sivilizatsiyalar chorrahasida joylashgani sababli turli bosqinlar va harbiy to‘qnashuvlarga sahna bo‘lganini kuzatish mumkin. Mazkur jarayonlarda yurt himoyasi, erkinlik va mustaqillik g‘oyalari xalq tafakkurida yetakchi o‘rin egallab, bu esa o‘z navbatida vatanparvarlik konseptining yanada mustahkamlanishiga xizmat qilgan. Aynan shu tarixiy sharoitlarda shakllangan qahramonlik timsollari — Shiroq, To‘maris, Spitamen kabi obrazlar xalq xotirasida yuksak vatanparvarlikning ramzi sifatida muhrlanib qolgan.

Ushbu tarixiy va afsonaviy shaxslar faoliyati tahlili shuni ko‘rsatadiki, ular Vatan himoyasi yo‘lida o‘zining barcha imkoniyatlarini safarbar etgan, shaxsiy manfaatlarini umumxalq manfaatlariga bo‘ysundirgan holda fidoyilik namunalarini namoyon etgan. Xususan, ularning harakatlari va nutqida ifodalangan g‘oyalar vatanparvarlikning eng yuksak ko‘rinishi — ona yurtga cheksiz sadoqat, erkinlikni asrash va dushmanga qarshi murosasiz kurash tamoyillarini aks ettiradi. Shu bois mazkur obrazlar nafaqat tarixiy-madaniy meros sifatida, balki vatanparvarlik nutqining shakllanishi va rivojlanishida muhim manba sifatida ham alohida ilmiy qimmatga ega.

Natijada, bunday vatanparvar shaxslarning faoliyati va ular bilan bog‘liq matnlar, xususan, afsonalar xalqning tarixiy xotirasida mustahkam o‘rin egallab, keyingi avlodlar uchun ibrat

maktabi vazifasini o‘tamoqda. Bu esa o‘z navbatida vatanparvarlik konseptining lingvistik ifodalanish vositalarini o‘rganishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Nutq madaniyati haqidagi ta’limot qadimgi Rim va Afinada shakllangan bo‘lsa-da, unga qadar Misr, Assuriya, Vavilon va Hindiston kabi mamlakatlarda paydo bo‘lganligi notiqlik san’ati tajribasidan ma’lum. Ushbu davrlarda jamiyatning rivojlanishi, savdo-sotiqning, sud ishlarining nihoyatda taraqqiy etishi notiqlikni san’at darajasiga ko‘tardi[1]. Notiqlik san’ati qadimgi davrlardan boshlab jamiyatning, o‘sha davrning siyosiy-iqtisodiy, ma’naviy asosi bo‘lib xizmat qilib keladi. Chunki buyuk sarkardalar, davlat boshliqlari uchun notiqlik muhim sanalgan. Ularning nutqidagi jo‘shqinlik, pafos, ko‘tarinkilik va vatanparvarlik xalqqa, armiyaga, jangchilarga ruh bag‘ishlagan. Vatanparvarlik nutqlari insonlarni yashashga, yangi maqsadlarga, yangi g‘oyalarga boshlashga turki bo‘lgan, desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Qadimdan xalq og‘zaki ijodi namunalarida aks etgan qahramonlar obrazi xalqning ijtimoiy ongiga sezilarli ta’sir ko‘rsatib kelgan. Xususan, afsonaviy qahramonlarning vatanparvarlik ruhidagi nutqi xalq tafakkurida yuksak ideal sifatida qabul qilinib, keyingi avlodlar uchun ibrat manbai vazifasini o‘taydi. Shu bois jamiyatda qizlarni To‘maris timsolida, yigitlarni esa Shiroq obrazida mardlik, jasorat va fidoyilik namunasi sifatida tarbiyalash an’anasi shakllangan bo‘lib, ularning nutqida mujassam bo‘lgan shijoat, qat’iyat va vatanparvarlik g‘oyalari alohida e’tirof etiladi.

Mazkur holat afsonaviy matnlarda ifodalangan nutq birliklarining nafaqat badiiy-estetik, balki kuchli tarbiyaviy va ijtimoiy-psixologik ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi. Aynan shu jihatlarni inobatga olgan holda, ushbu maqolada xalq afsonalari sirasiga kiruvchi “To‘maris” va “Shiroq” asarlarida qahramonlar nutqida ifodalangan vatanparvarlik ruhidagi leksik birliklarni lingvistik nuqtai nazardan tahlil qilish maqsad qilib qo‘yiladi:

... O‘sha kuniyoq To‘maris, urushga yaramaydiganlar panaroq joyga yuborilsin, deb buyruq berdi, keyin otlarining jilovidan ushlab saf tortib turgan erkak va ayollarning qurol-yarog‘lari, ust-boshlari, oyoq kiyimlarini ko‘zdan kechirdi. Ularning puxtaligiga qanoat hosil qilgandan keyin bir arg‘umoqni qurbonlikka so‘ydirib, Quyosh tangrisiga iltijo qilish uchun bir tepalik ustiga chiqdi. Belidagi oltin kamariga osilgan qilichi va qalqonini yerga qo‘yib, massagetlar nazdida xudolarning xudosi bo‘lgan Mihraga sig‘ina boshladi:

-Ey, butun mavjudotni – yer-u ko‘kni, suv va o‘tni yaratgan Quyosh tangrisi! Sen ko‘zingini ochsang – olam nurga to‘ladi; ko‘zingni yumsang – yer yuzini qorong‘ulik lashkari bosadi. Odamlarga o‘t bergan ham sen, daryolarni toshirgan, ekinzor va o‘tloqlarga suv bergan ham sen! Qo‘y va kiyiklarni ko‘paytirish, don-dunga baraka bergan ham sen! Ey, ulug‘ Quyosh tangrisi, bizni eroniylarga xor qilma, dilimizga g‘ayrat, bilagimizga quvvat ato qil, yuragimizga o‘ch olovini sol! Qilichimizni o‘tkir qil, toki, yurtimizni oyoqosti qilgan makkor dushmanni tor-mor aylab, qullik balosidan xalos bo‘laylik[2]*...*

“To‘maris” afsonasidan keltirilgan mazkur parcha vatanparvarlik nutqining yorqin namunasi sifatida alohida ilmiy tahlilni talab etadi. Unda qahramon nutqi orqali vatan himoyasi, erkinlik, dushmanga nisbatan murosasizlik va ilohiy kuchga murojaat qilish kabi konseptlar mujassam holda ifodalangan. Nutqda qo‘llangan leksik birliklar, xususan, “g‘ayrat”, “quvvat”, “o‘ch”, “tor-mor”, “qullik balosi” kabi so‘z va birikmalar yuqori darajadagi ekspressivlikka ega bo‘lib, ularning semantik yuklamasi jangovar ruhni kuchaytirishga xizmat qiladi.

[1] Rasulov R., Mo‘ydinov Q., Yunusova Sh. O‘qituvchi nutqi madaniyati va notiqlik san’ati. T: “Fan va texnologiya” jurnali, 2020.(o‘quv qo‘llanma). 5-bet.
[2] Mirkarim Osim. To‘maris, T: 2022, 22-bet

Mazkur nutqni lingvistik jihatdan tahlil qilishda gender leksikasi masalasi ham muhim o‘rin tutadi. An’anaviy qarashlarga ko‘ra, ayollar nutqida ko‘proq iltijo, muloyimlik, hissiylik va shikoyat mazmuni ustun bo‘lsa, erkaklar nutqida qat’iyat, buyruq ohangi, jasorat va keskinlik ifodasi yetakchilik qiladi. Biroq vatanparvarlik diskursi doirasida ushbu differensial belgilar ma’lum darajada neytrallashadi. Xususan, To‘maris nutqida ayollarga xos iltijo shakli (“Ey, ulug‘ Quyosh tangrisi...”) bilan bir qatorda erkaklarga xos qat’iyat, jangovar ruh va buyruq mazmuni uyg‘unlashgan holda namoyon bo‘ladi.

Natijada, vatanparvarlik nutqi gender jihatdan integrativ xususiyat kasb etib, unda umumiy maqsad — yurt himoyasi va ozodlik g‘oyasi ustuvorlik qiladi. Bu esa nutqdagi leksik birliklarning semantik va pragmatik jihatdan universallashuviga olib keladi. Demak, “To‘maris” afsonasidagi mazkur nutq parchasi vatanparvarlik diskursida gender tafovutlarning nisbiylashuvi va umumlashuv jarayonini ko‘rsatuvchi muhim lingvistik material sifatida baholanishi mumkin.

Odatda nutqni tahlil qilishda genderga xos leksika muhim o‘rin tutadi. An’anaviy ravishda ayollar nutqi ko‘proq iltijo, shikoyat, qayg‘u va hissiy tafakkur bilan bog‘liq bo‘lsa, erkaklar nutqi qat’iyat, jasorat, keskinlik va bir so‘zlilik bilan xarakterlanadi. Biroq vatanparvarlik diskursida ushbu genderiy tafovutlar aralashadi va o‘zaro uyg‘unlashadi.

“To‘maris” afsonasidagi nutq buni yorqin ko‘rsatadi. Jumlalar *“dilimizga g‘ayrat, bilagimizga quvvat ato qil, yuragimizga o‘ch olovini sol! Qilichimizni o‘tkir qil”* kabi iboralar erkaklar nutqida uchraydigan jasorat, qat’iyat va jangovarlik ruhini ifodalasa, *“odamlarga o‘t bergan ham sen, daryolarni toshirgan, ekinzor va o‘tloqlarga suv bergan ham sen! Qo‘y va kiyiklarni ko‘paytirish, don-dunga baraka bergan ham sen!”* jumlalari ayollarga xos mas’uliyat, farzand va oila g‘amini o‘ylash, himoya tuyg‘usini aks ettiradi. Shu tariqa, vatanparvarlik mavzusida nutqdagi genderiy belgilarning bir-biriga aralashishi kuzatiladi va qahramon nutqi integrativ xususiyat kasb etadi.

Bundan tashqari, vatanparvarlik nutqlari odatda murakkab sintaktik strukturalarga ega bo‘ladi. Ular sodda yoyiq gaplardan, qo‘shma gap konstruksiyalaridan va uyushiq bo‘lakli gaplardan tashkil topgan bo‘lib, nutqning ritmi va ta’sirchanligini oshiradi. To‘marisning yuqorida keltirilgan nutqida ham kengaygan uyushiq bo‘laklar va murakkab qo‘shma gaplar qatnashganligi bu xususiyatni yaqqol namoyon qiladi. Shu tariqa, afsonaviy qahramonning vatanparvarlik nutqi nafaqat semantik va pragmatik jihatdan boy, balki sintaktik jihatdan ham murakkab va ta’sirchan tarzda shakllanganligi ko‘zga tashlanadi.

- Opa-singillar, aka-ukalar, qaerga ketayotganingizni hammangiz bilasiz. Shu ketganimizcha yo hammamiz bitta qolguncha qirilib, o‘z qonimiz bilan sha’nimizga tushgan dog‘ni yuvib tashlaymiz, yoki dushmanni qirib yuborib, g‘alaba bilan qaytamiz. Ishonaman: oramizda Eron shohi oldida tiz cho‘kadigan nomard yo‘q. Hammamiz bir bo‘lsak, kim yenga oladi bizni. Biz, albatta yengamiz! Shafqatsizlikni bizlardan ko‘rsin Eron shohi[3]*!...*

“To‘maris” afsonasidan keltirilgan mazkur nutq parchasi vatanparvarlik diskursining ta’sirchan va ekspressiv namunasidir. Unda qahramon nutqi jangovar ruh, birlashish va g‘alabaga intilish g‘oyalarini yetkazish orqali tinglovchilarni safarbar etishga xizmat qiladi. Xususan**, “o‘z qonimiz bilan sha’nimizga tushgan dog‘ni yuvib tashlaymiz”** iborasi jang qilishni nafaqat jasorat va qat’iyat bilan, balki vijdoniy va astoydil kurash orqali amalga oshirish, natijada g‘alabaga erishish ma’nosini ifodalaydi.

Sintaktik nuqtai nazardan nutq murakkab strukturalarga ega: kengaygan uyushiq bo‘laklar, murakkab qo‘shma gaplar va sintaktik birikmalar nutqning ritmi va ta’sirchanligini oshiradi. Shu bilan birga, matnda undov va buyruq gaplar yetakchi rol o‘ynaydi. Undov gaplar xitob

[3] Qarang, shu kitob, 23-bet

xarakterida bo‘lib, tinglovchilarni ruhlantirish, g‘alabaga undash vazifasini bajaradi, so‘roq gaplar esa ritorik shaklda murojaat sifatida qo‘llanilgan (masalan, **“Hammamiz bir bo‘lsak, kim yenga oladi bizni?”***).*

Buyruq gaplar esa bevosita do‘q urish yoki majburlash ma’nosida emas, balki da’vat, maslahat, iltimos va orzu-istak mazmunida ishlatilgan. Shu tariqa, To‘maris nutqi nafaqat semantik jihatdan boy, balki pragmatik va sintaktik jihatdan ham tinglovchilarni ruhlantiruvchi, ularni bir maqsad sari safarbar etuvchi ta’sirchan vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Vatanparvarlik g‘oyalari bilan boyitilgan va vatanparvarlik ruhidagi nutqiga alohida e’tibor qaratilgan asarlar ko‘p bo‘lib, ularning orasida “Shiroq” afsonasi alohida o‘rin tutadi. Ushbu afsonaning qahramoni — Shiroq (yunon manbalarida Sirak) miloddan avvalgi VI asrda Turon xalqlarining Doro I (Eron podshosi) bosqiniga qarshi kurashgan xalq qahramoni sifatida tasvirlanadi. Shiroq hayoti va faoliyati to‘g‘risida tarixiy manbalarda juda cheklangan ma’lumotlar saqlangan bo‘lsa-da, uning jasoratli va vatanparvarona faoliyati xalq xotirasida mustahkam o‘rin egallagan.

Miloddan avvalgi VI asr boshlarida Eron shohi Doro I qo‘shini Turon hududiga bostirib kirgan, shundan so‘ng Shiroqning xalqni birlashtiruvchi va dushmanga qarshi kurashish ruhidagi faoliyati yorqin namoyon bo‘lgan. Yunon tarixchisi va notig‘i Polien (mil. II asr) 8 kitobdan iborat “Harbiy hiylalar” (“Strategmalar”) asarida Shiroq jasoratini ilk bor tilga olib, uning strategik va vatanparvarlik fazilatlarini yoritgan. Shu tariqa, afsonaviy matnlar va tarixiy manbalar Shiroq obrazini nafaqat jangchi va strateg sifatida, balki vatanparvarlik ruhidagi nutqning asosiy namoyandasi sifatida ham tasvirlaydi.

…U Rustakning huzuriga kirganida shunday degan edi: — Agar mening bola-chaqam va nevaralarimni unutmasang, o‘z shirin jonimdan kechib, yurt boshiga kelgan baloni daf etardim. Dushmanni daf qilmoq uchun bir hiyla o‘ylab topdim. Umrim oxirlab qoldi, axir bu dunyodan ketmoq kerak. Men el-yurt uchun o‘limning shirin sharbatini ichmoqqa qaror qildim... Gapimga quloq sol... [4]

Mazkur parcha “Shiroq” afsonasidan olingan bo‘lib, Shiroq qahramonining vatanparvarlik ruhidagi nutqini yorqin aks ettiradi. Parchadagi asosiy mazmun — vatan, xalq va oilaga bo‘lgan sadoqat. Shiroq o‘z nutqida oilasini eslab, dushmanga qarshi kurashishga tayyor ekanligini bildiradi: *“Agar mening bola-chaqam va nevaralarimni unutmasang, o‘z shirin jonimdan kechib, yurt boshiga kelgan baloni daf etardim”.* Ushbu jumla orqali qahramon shaxsiy manfaatlarini xalq va Vatan manfaatlariga ustun qo‘yishini, fidoyilik va jasorat ruhini namoyon etadi.

“Umrim oxirlab qoldi, axir bu dunyodan ketmoq kerak. Men el-yurt uchun o‘limning shirin sharbatini ichmoqqa qaror qildim...” iborasi esa Shiroqning o‘z hayotini xalqqa bag‘ishlashga tayyorligini, o‘limni ham xizmat va vatanparvarlik maqsadida qabul qilishini ko‘rsatadi. Bu vatanparvarlik nutqining eng yuqori ekspressiv shakllaridan biri bo‘lib, qahramonning fidoyilik, jasorat va sadoqat fazilatlarini aks ettiradi. Nutqda tinglovchini ishontirish, safarbar qilish va ruhlantirish maqsadi ustun turadi. *“Gapimga quloq sol”* jumlasi undov (xitob) vazifasini bajaradi, tinglovchini diqqatini qahramonning strategik g‘oyasiga qaratadi va harakatga chorlaydi. Shu bilan birga, nutqda shaxsiy va ijtimoiy mas’uliyat bir-biriga uyg‘unlashgan: Shiroqning shaxsiy xavf-xatari va oilasini himoya qilish ehtiyoji xalq va Vatan manfaatlari bilan birlashtirilgan. Nutq murakkab sintaktik strukturalardan iborat. Kengaygan qo‘shma gaplar va uyushiq bo‘laklar yordamida qahramonning ichki kurashini va strategik fikrlarini ifodalash mumkin. Undov gaplar tinglovchiga murojaat sifatida ishlatilgan va nutqning dramatik ta’sirini oshiradi.

[4] Mirkarim Osim. To‘maris, T: 2022, 18-bet

Mazkur parcha Shiroq nutqida vatanparvarlik mavzusidagi integrativ xususiyatlarni ko‘rsatadi: u genderiy tafovutlarni neytrallashtiradi, shaxsiy va ijtimoiy mas’uliyatni uyg‘unlashtiradi hamda tinglovchini ruhlantiruvchi ekspressiv va sintaktik jihatdan murakkab nutqni namoyon qiladi. Ushbu nutq nafaqat badiiy-estetik, balki ijtimoiy-psixologik ta’sirga ega bo‘lgan vatanparvarlik diskursining namunasi hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, harbiy-vatanparvarlik nutqi siyosiy-ijtimoiy notiqlik turkumidagi boshqa nutq shakllaridan mazmunan va funksional jihatdan sezilarli darajada farq qiladi. Ushbu nutqning asosiy xususiyati — u jangovar vaziyatlarga yo‘naltirilgan bo‘lib, yuqori vatanparvarlik g‘oyalari bilan boyitilgan, siyosiy va ma’naviy xarakterga ega bo‘lib, Vatan va xalq oldidagi sadoqat ruhida shakllanadi. Shuningdek, harbiy-vatanparvarlik nutqi shaxsiy botirlik va ommaviy mardlik ko‘rsatishni talab qiluvchi ekspressiv ifodaga ega bo‘lib, tinglovchini safarbar etish, ruhlantirish va bir maqsad sari birlashtirish vazifasini bajaradi.

Bugungi kunda harbiy til va notiqlik nazariyasi bilan bog‘liq ilmiy-tadqiqot ishlari ayniqsa muhim bo‘lib, bu sohada malakali kadrlar tayyorlash va amaliyotga tatbiq etish uchun harbiy-vatanparvarlik nutqi leksikasini har tomonlama, chuqur va tizimli tahlil qilish zarurati dolzarb ahamiyat kasb etadi. Shu tariqa, harbiy-vatanparvarlik nutqi nafaqat lingvistik va badiiy-estetik jihatdan, balki pedagogik, ma’naviy va strategik nuqtai nazardan ham alohida ilmiy qimmatga ega ekanligi tasdiqlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. **Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon demokratik o’zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. –Toshkent, O‘zbekiston, 2021.**
2. Aripova A. Notiqlik va uning lisoniy-uslubiy vositalari. –Toshkent, 2007.
3. Dadaboyev H. O‘zbek terminologiyasi. –Toshkent: Yoshlar, 2019.
4. Rasulov R., Mo‘ydinov Q., Yunusova Sh. O‘qituvchi nutqi madaniyati va notiqlik san’ati. T: “Fan va texnologiya” jurnali, 2020.(o‘quv qo‘llanma).
5. Mirkarim Osim. To‘maris. T: 2022.